

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈА ПАТРИОТИЗМА – ДА ЛИ ЈЕ УСТАВНИ ИДЕНТИТЕТ МОГУЋ?

АПСТРАКТ: Конституционализација патриотизма подразумева инсистирање на неупитним и универзалним вредностима око којих се постиже друштвена кохезија уместо инсистирања на разликама, које су неретко непремостиве. Уставност је метавредност, вредност изнад личних и ужегрупних интереса, националне, верске, културне или политичке припадности. Кључно истраживачко питање односи се на то да ли уставни патриотизам може да буде алтернатива за национализам. Аутор у раду настоји да пронађе друштвено-политичке и правно осмишљене одговоре и на низ других дилема – Да ли је овај концепт погодан за постизање друштвене кохезије и политичке лојалности у мултикултуралним друштвима, да ли је то средство за политичко оснаживање грађана и да ли путем њега могу да се ублаже конфликти у дубоко подељеним друштвима? Поред нормативног сагледавања овог концепта, применом емпиријског упоредноправног метода аутор испитује кредибилитет уставног патриотизма у правним државама са развијеном демократском и грађанском политичком културом. Налази рада показују да уставни идентитет није могућ у дубоко подељеним друштвима, са ратним ранама и националним траумама. Друштва навикнута на национализам као политичку

*Др, Виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд, Србија, имејл: tijana.peric.diligenski@ips.ac.rs

© 2026 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

технолозију нису адекватан миље за конституционализацију патриотизма. Уставни патриотизам је тешко постигнути у амбијенту са развијеном корупцијом, клијентелизмом, поданичком културом и нефункционалним институцијама. Другим речима, владавина права и правна држава јесу предуслови за изградњу уставног патриотског идентитета.

***Кључне речи:** уставни патриотизам, владавина права, национализам, идентитет.*

1. Увод

Ако би се направила нормативна реконструкција модерних држава, дошло би се до закључка да је свака од њих основана неком врстом оснивачког акта, почев од оног републиканског који је изнедрио усамљени оснивач, преко друштвеног уговора, закључно са оснивачким митом. Овај потоњи је усредсређен на негацију свих претходних историјских идентитета, осим оног који сам изграђаје. Могло би се закључити да је држава извор сопственог јединства, који се у постнационалној ери карактерише као уставни патриотизам.

Као и већина концепата политичке филозофије, и уставни патриотизам теоријски је магловит појам, о којем није постигнут консензус академске и научне заједнице. Пионир у теоријском расветљавању овог појма био је Јирген Хабермас, који је имао амбицију да осмисли форму колективне идентификације постнационалне Немачке. Хабермас је редефинисао патриотске сентименте, правећи отклон од доминантног етничког и територијалног поимања патриотизма, или сликовитије – од крви и тла, фокусирајући се на уставна начела, пре свега на демократију, владавину права и слободу мишљења као ново везивно ткиво. Хабермасова (1992) замисао је била да у контексту европског грађанства продуби идеју о политичкој унији, „која се држи заједно добровољном претплатом на систем власти који је створио и одржавао устав“ (стр. 7). Друштвено-политичко читање наведене идеје огледа се у ставу да у мултинационалном миљеу нација не може да буде темељ политичког јединства. Отуда, конституише се постнационални идентитет као облик политичког идентитета који се темељи на уважавању демократских вредности људских права, као категорије са уставном традицијом (Хабермас, 1992, стр. 17). Речју, тежиште се помера са националног идентитета на нови уставнополитички идентитет.

На Хабермасове идеје надовезао се и Џон Ерик Фосум (2007), фокусирајући се на идеје партикуларизма и универзализма које детерминишу приврженост као носећи стуб уставног патриотизма. За овог аутора, уставни патриотизам је помало оксиморон јер покушава да премости универзализам људских права и посебности заједнице привржености (оданости) и идентификације (стр. 4). Фосум уводи на истраживачку агенду појам *дебљине привржености*, која се манифестује кроз излаз (излазну стратегију), гласање и лојалност. Излаз се мери спрам могућности појединаца да уђу или изађу из групе, уважавајући њихову идентитетску различитост. Историјско памћење као основ национализма, не оставља простор за напуштање групе (у виду сепаратизма, сецесионизма) будући да су заједничка историја и етничка припадност снажне спојнице. Гласање у контексту уставног патриотизма тумачи се као сагласност о споразуму који је плод сагласности великог броја актера који имају различита очекивања и полазишта, али који кроз разговор и ваљану аргументацију долазе до консензуса око уставног поретка, који сматрају неспорним. Лојалност је шира од правно-политичког аранжмана и она се, најшире посматрано, доживљава као посвећеност заједничком деловању (Fossum, 2007).

Национализам, као доминантан концепт 19. века, у значајној мери је изгубио своје упориште у послератној Европи. Плурализам етничких идентитета временом је у многим европским државама постао конституционална категорија, позната као конституционални плурализам. Поједини аутори су мишљења да је зарад спречавања тензије између национализма и конституционализма требало изнаћи одговарајућу алтернативу у виду уставног конституционализма, као вредносно неутралне и етнички слепе правне структуре (Öğr & Gözler Çamur, 2021, стр. 1183–1184).

Милер (2010) у уставном патриотизму види „нормативно привлачан облик грађанске, националне, можда чак и постнационалне привржености друштвима која су све више мултикултурална“ (стр. 9–10). Наведени аутор уставном патриотизму прилази као *колективном процесу учења*, у којем актери у ситуацији (губитници и добитници) имају свест да су њихов дневнополитички ангажман и вредности легитимисани у њиховом уставном систему (Müller, 2008, стр. 85). Милер полази од премисе да универзални моралистички принципи легитимишу уставни патриотизам јер из њих проистичу грађанска непослушност као метаправо, заштита мањина, политичка дебата. Лакше је да се детектује шта све уставни патриотизам није. Првенствено, он *per se* није теорија правде нити

оправдање демократског и политичког устројства. Поједини аутори иду корак даље, сматрајући да је уставни патриотизам легитимацијска парадигма за грађанску приврженост одрживом облику владавине, пре свега демократском и моралном (Степанов, 2012, стр. 650). Управо је приврженост највећи изазов будући да она подразумева да појединци треба да одреде које ће вредности подржавати, док је на држави да одреди програме које ће подржати.

Важно је да се истакне да конституционализација патриотизма није теорија правде већ би теоретски овај феномен могао да се подведе под теорију модерне плуралистичке демократије. Делиберативна демократија се темељи на слободи и једнакостима, као својим процедуралним захтевима, који коинцидирају са поимањем модерне либералне демократије. Уставни патриотизам није нормативно легитимисање либералне демократије. У својој сржи он је делиберативна активност слободних чланова политичке заједнице, који кроз дискусије постижу широк друштвени и нормативни консензус, који се огледа и у уставном тексту (Breda, 2018). Неутемељена су и становишта која у уставном патриотизму виде грађанску религију, будући да наслеђена уставна култура не би требало да буде непроменљива догма. Слобода, једнакост и циљеви уставног конституционализма (проналажење рационалних споразума) јесу његова епистемолошка структура. Све остало је надградња подлежна изменама.

Теорија уставног патриотизма претпоставља да расправе/дискусије/ дебате о локалним или националним темама које воде чланови политичке заједнице пружају појединцима осећај својине над општим уставним принципима (Cohen & Sabel, 2002). Дискусије о општем добру могу да се одвијају неформалним путем или унутар државних институција. Неформалне дискусије немају капацитет да резултирају изменама уставних норми. Но, саме уставне норме легитимишу отворену расправу о законима и политикама, чиме се ствара унутрашњи осећај припадности уставном поретку. За разлику од неформалних дискусија, делиберативне дискусије у јавним институцијама (представничким телима, судовима итд.) имају већи капацитет да доведу до промене уставног система (Breda, 2018).

Уставни патриотизам је потребно сагледати из нормативне и емпиријске перспективе. Пред уставним патриотизмом је низ дилема и питања која захтевају друштвено-политичке и правно промишљене одговоре. Уставни патриотизам је безобалан конструкт, који са собом носи и расветљавање дилеме – да ли је он погоднији за постизање умерене

политике или пре доприноси развоју грађанског активизма. Теоријски незаобилазно је и питање да ли је конституционализација патриотизма могућа у наднационалним ентитетима, као и да ли су му склоне елите које настоје да маргинализују мањине да би их представиле као уставне непатриоте.

Одговор на питање да ли уставни патриотизам може да супституише национализам – изузетно је комплексан, поготово у српском, али и у свим осталим постјугословенским националним контекстима. На овом месту истичем да уставни патриотизам не сагледавам као наднационални идентитет и сматрам да његова суштина није дистанцирање од државних и националних симбола, као што су застава, грб и химна. Уставни патриотизам настоји да надвлада вештачки креирану нетрпељивост и негацију другости као свеprisутну појаву у мултинационалним друштвима. Кровна вредност уставног патриотизма јесте једнакост пред законом, која подразумева владавину права, поделу власти и њено повиновање уставу и закону. У миљеу сложених друштвених идентитета, потребан је идејни Пијемонт који би окупио грађане око вредности уставног поретка уместо етничке или неке друге припадности. Припадност одређеним идентитетима, урођеним или стеченим, уставни патриотизам не доводи у питање будући да устав пружа гаранције за њихово уживање.

2. Примењени уставни патриотизам – компаративна искуства

Уставни патриотизам лојалност показује искључиво највишем правном акту као брани против узурпације моћи и централизације власти, дајући примат демократским вредностима у односу на (етно) национализам. Уставнопатриотски идентитет је грађански концепт који по себи није анационалан будући да сам устав грађанима јемчи очување своје другости, националности и осталих личних карактеристика. Он је Пијемонт који на окупу држи припаднике нације и различитих народности, омогућавајући њихову инклузивност и припадност различитим културолошким и етничким групама. Уставни патриотизам одржава стабилност у политички и друштвено хетерогеним амбијентима, у којима се приврженост држави и њеном конституционализму везује за држављанство, а не за заједничко етничко и национално порекло и језик. Аутор овог рада уставном патриотизму не прилази као светом гралу, већ вредносно неутрално детектује његове предности у национално

хетерогеним амбијентима, које су се друштвено-политичким консензусом определиле за његово нормирање. Дух уставног патриотизма провејава у постратној Немачкој, која се суочила са нацистичком прошлошћу, у Сједињеним Америчким Државама, Швајцарској, Канади и Европској унији, као супранационалној категорији.

Уставни патриотизам не само да је интегришући фактор, већ је и кључни чувар законитости и гарант апарата државне принуде која се примењује у случају грубих повреда уставноправног поретка. Уставни патриотизам је првенствено утемељен на космополитским, универзалним вредностима, али се поставља питање у којој мери може да надиђе државе. Овај концепт има своју емпиријску потврду не само у нормативним документима који ће бити анализирани у тексту који следи већ и у уставнопатриотском етосу и солидарности која је заживела код грађана као адресата уставноправних норми. На овај начин, избегнута је дихотомија између права у књигама и права у акцији упркос константним политичким изазовима и друштвеним трзавицама које постоје и у етаблираним демократијама.

2. 1. Канадска повеља о правима и слободама (Повеља)

У Повељи о правима и слободама мултикултуралне Канаде (1982) уважава се различитост, али се ипак даје примат интеграцији. Рефлексивност ка уставности је постепена да би се новопридошли чланови заједнице упознали и прихватили вредности и уставну традицију (Fossum, 2007, стр. 14). Канадска повеља о правима и слободама (Повеља) интегрални је део Уставног закона из 1982. године, којим се кроз дефинисање односа између државе и грађана јемче права и слободе свим грађанима.

Повеља гарантује основне слободе, попут религијских и медијских, под условом да се тиме не нарушавају права других или да се подривају јавни програми и политике. Демократска права се огледају у активном и пасивном бирачком праву сваког пунолетног Канађанина и намећу обавезу периодичног расписивања избора (најмање једном у пет година), који могу бити одложени у случају ванредног стања. По слову Повеље, канадски држављани и стални становници имају право на слободу кретања, тј. право да живе или траже посао било где у Канади. Закони могу да лимитирају ово право у случају добијања здравствених и социјалних погодности. Повељом су заштићена и законска права кроз обезбеђивање правичног третмана у оквиру правосудног система (право

на правично суђење, заштита од безразложног претреса, право на правног заступника, забрана лишења слободе без доброг разлога, правна заштита после хапшења, заштита против окрутног и неубичајеног кажњавања, корпус судских права, примарно претпоставка невиности).

Повеља гарантује слободу изражавања мисли и идеја, без интервенције извршне власти, као и право на једнакост које забрањује било који облик дискриминације, а нарочито оне на основу расе, националног или етничког порекла, боје коже, конфесије, пола, узраста, физичког или менталног недостатка, сексуалне оријентације, пребивалишта, брачног статуса.

2. 2. Уставни патриотизам у Европској унији

Повеља Европске уније о основним правима нормативни је покушај изналагања најмањег заједничког садржиоца за народе Европе који су показали спремност да деле мирну будућност утемељену на заједничким вредностима. Европска унија је формирана на универзалним вредностима људског достојанства, слободе, једнакости, солидарности, демократије, владавине права, безбедности и правде. Европска унија као наднационална творевина нема устав, али кроз концепт грађанства Уније поштују се мултикултуралност и национални идентитети држава чланица и њихова организација власти. Речју, Европска унија има грађанство, али нема ни класичан демос ни опшеприхваћен кодификован Устав, што не значи да није дошло до њене конституционализације. Поједини аутори иду корак даље, сматрајући да Унија баштини „антиреволуционарни, некодификовани и живи Устав, који је настао у поступку конституционализације Уније“, за који наводе да је резултат „ограничавања јавне власти правним нормама“ (Беширевић, 2013, стр. 27), до које је дошло прелажењем Уније из међународног у уставни правни поредак. Конституционализација се у овом контексту односи на процес конституисања новог правног поретка (Möllers, 2011, стр. 195).

Примењени уставни патриотизам могућ је у Европској унији због одсуства заједничког културног и историјског наслеђа држава чланица ове наднационалне организације. Европска унија се не базира на националном, већ на политичком и правном поретку, због чега је лакше изградити заједнички уставнопатриотски идентитет. Грађани држава чланица Европске уније истовремено баштине своју самосвојност и идентитетске и културне обрасце, градећи заједнички европски идентитет, утемељен на универзалним вредностима.

Шпански устав из 1978. године примењени је модел уставног патриотизма, који представља тектонску појаву у уставности и политичкој историји Шпаније. Реч је о Уставу који је редефинисао шпански политички систем и вредности на којима се он заснива, као и изворе права и систем територијалне организације (Juberias, 2018, стр. 56). Устав је редизајнирао класични шпански национализам, који је добио обресе грађанског национализма. Грађански национализам супротан је периферном национализму и у себи инкорпорише историјски детерминизам и културолошке шпанске обрасце. Уставни аранжмани из 1978. изнедрили су демократизацију и децентрализацију Шпаније и дали примат грађанској у односу на етничку димензију (Muro & Quiroga, 2005, стр. 25–26). На овај начин, успостављен је ембрион уставног патриотизма на инклузивном појму држављанства и осећају идентификације са политичким системом који пружа слободу и једнакост сваком појединцу (грађанину). Упркос тенденцијама баскијског и каталонског сепаратизма, уставнопатриотски идентитет опстаје, надилазећи просторне и временске оквире.

3. Границе уставног патриотизма

Критичари уставног патриотизма замерају му мањак партикуларизма односно чињеницу да одсуство саморазумевања није довољно да се осети снажна приврженост према странцима, са којима се не дели ни исто порекло, ни култура, ни место пребивалишта. Оправдана критика овог концепта односи се и на његову недовољну конститутивност. Да би заједнички идентитет оснажио грађане да осећају солидарност, приврженост и лојалност политици и институцијама, неопходно је да га грађани схвате као неодвојиви део себе. Питање је да ли уставни патриотски идентитет поседује такав капацитет будући да је његова природа процедурална, постигнута ширим друштвеним консензусом. Утемељена је и критика која мапира вештачки карактер уставног патриотизма, којем недостаје природност. Уставни идентитет је конструкт који би грађанима требало да пружи осећај сродства, који иако није наслеђен, створен је кроз приврженост заједничким институционалним вредностима. Демократски грађани који оптирају да буду уставне патриоте, нов идентитет не треба да појме као рефлексију него као творевину коју сами стварају (Hayward, 2007, стр. 187–188).

За успостављање уставног патриотизма неопходна је дубоко развијена правна свест, која је срж владавине права. Владавина права

је по себи дводимензионална категорија, сачињена од формалне (процедуралне) и материјалне компоненте. Процедурална компонента владавине права приоритизује формално регулисање правних аката, не фокусирајући се на њихов садржај. У овом контексту, кључна вредност је правна сигурност. С друге стране, материјална компонента владавине права огледа се у концептуалним и метаправним вредностима, укљученим у структуру правне норме, попут моралних и вредносних садржаја оличених у идеји правде и истине. Владавина права се отуда схвата као срж праведног друштва (Лаус, 2016, pp. 51–52).

Према мишљењу појединих аутора, владавина права је комплексан појам који конституише крајњи систем закона, институција, норми и приврженост заједници који грађанима пружају одговорност, праведне законе, отворену владу и доступну правду на најприкладнији начин за управљање у складу са универзалним принципима (Paleri, 2022; Перић Дилигенски, 2024).

Уставни патриотизам може да буде спасоносан за дубоко поларизована друштва, у којима се унутар супротстављених друштвених група ствара унутаргрупна лојалност и идентитет који је осетљив на било какву другост. Велика социјална дистанца, друштвени расколи, искључивост, нетолерантност, неспремност на дијалог и сарадњу са неистомишљеничком групом могуће је превазићи једино кроз конституционализацију патриотизма. Поларизујућа спирала потенцира припадност и приврженост једној страни, уз истовремено друштвено дистанцирање између супарничких табора (Korecký, Meyer-Sahling & Spirova, 2022, стр. 225). Друштвено је најопасније кад поларизација прерасте у насиље усмерено ка припадницима супарничке групе, које се не осуђује већ афирмише као крунски доказ лојалности и солидарности према властитој групи. Неопходно је да се избегне друштвена атмосфера која води тзв. нултој суми (*zero sum game*) односно ситуацији у којој је победа једне групе једнака губитку (поразу) друге групе (Перић Дилигенски, 2023, стр. 807).

4. Закључак

Изградња правне културе представља *condition sine qua non* за патриотски конституционални амбијент. Правна (не)култура која се повинује извршној власти, селективној примени права и склоности ка правној несигурности кочничар је јачању уставнопатриотских сентимената. Правни поредак има сопствену логику, која не сме да буде

уметност могућег, већ строго повиновање слову и духу закона. Уставни патриотизам није *panacea* који може да реши све правне и друштвене болке, нити је то правни трансплант који може да се накалеми у сваку државу, у сваком временском тренутку, у сваки правни поредак. Ауторитарни системи, дубоко поларизована друштва и системи са слабо развијеном грађанском политичком културом, по правилу су страно тело за конституционализацију патриотизма.

У постратним и постконфликтним друштвима, национализам као политичка технологија (а не национализам *per se*) фаворизује лажне националне сентименте и наративе који су у раскораку са универзалним принципима једнакости и праведности. Окретање партикуларистичким вредностима разводњава могућност за конституционализацију патриотизма и успостављање принципа и вредности са којима би могла да се идентификује већина чланова једног друштва.

Уставни патриотизам не може ни да буде општеприхваћен правни трансплант, поготово у дубоко подељеним друштвима, са ратним ранама и националним траумама. У таквом миљеу, чланови заједнице овај концепт одбацују као страно тело. Национални идентитет није кадар да се подреди уставном патриотизму у друштвима навикнутим на национализам као политичку технологију. Уставни патриотизам подразумева развијену правну културу и општеприхваћену свест о поштовању норми, не само из страха од санкције већ и због поверења у исправност диспозиције. Мишљења сам да уставни патриотизам није одговарајућа форма за друштва у којима буја правни нихилизам и у којима не постоји демократска и партиципативна политичка култура. Правни нихилизам се огледа у дистанцирању, релативизовању и негирању вредности инкорпорисаних у правне норме (Перић Дилигенски, 2020, стр. 346). Друштва са развијеним клијентелизмом, пароксијалном и поданичком политичком културом, отетим и нефункционалним институцијама, не могу да буду кандидати за формативни процес нормирања патриотизма.

Изјава о непостојању сукоба интереса

Аутор изјављује да нема сукоб интереса.

Финансирање

Ово истраживање није остварило никакво додатно финансирање.

Изјава о доступности података

Оригинални доприноси представљени у раду укључени су у сам рукопис/додатни материјал, а додатна питања могу се упутити одговарајућем аутору/ауторима.

Информисани пристанак свих учесника у истраживању/одобрење надлежног одбора

Није применљиво.

Perić Diligenski Tijana

Institute for Political Studies, Belgrade, Serbia

CONSTITUTIONALIZATION OF PATRIOTISM – IS CONSTITUTIONAL IDENTITY POSSIBLE?

ABSTRACT: Constitutionalization of patriotism implies insisting on unquestionable and universal values around which social cohesion is achieved, instead of insisting on differences, which are often insurmountable. Constitutionality is a metavalue, a value above personal and narrow group interests, as well as national, religious, cultural, or political affiliation. The key research question is whether constitutional patriotism can be an alternative to nationalism. In this paper, the author seeks to provide socio-political and legally grounded answers to a number of other dilemmas: whether this concept is suitable for achieving social cohesion and political loyalty in multicultural societies, whether it serves as a tool for the political empowerment of citizens, and whether conflicts in deeply divided societies can be mitigated through it. In addition to the normative consideration of this concept, by applying the empirical comparative law method, the author examines the credibility of constitutional patriotism in states governed by the rule of law with a developed democratic and civic political culture. The findings of the paper show that constitutional identity is not possible in deeply divided societies marked by war wounds and national traumas. Societies accustomed to nationalism as a political technology do not constitute an adequate milieu for the constitutionalization of patriotism.

Constitutional patriotism is difficult to achieve in an environment characterized by widespread corruption, clientelism, a subservient political culture, and dysfunctional institutions. In other words, the rule of law and a state governed by the rule of law are prerequisites for building a constitutional patriotic identity.

Keywords: *constitutional patriotism, rule of law, nationalism, identity.*

Литература

1. Беширевић, В. (2013). Устав без демоса – зашто Европска унија ипак има Устав. *Правни записи*, 4(1), стр. 27–61. DOI: 10.5937/pravzap4-4075
2. Breda, V. (2018). Constitutional Patriotism. In: Sellers, M., & Kirste, S. (eds.), *IVR Encyclopaedia of Jurisprudence, Legal Theory and Philosophy of Law*, M. N. S. Sellers and S. Kirste (pp. 1–7). Dordrecht: Springer. DOI: 10.1007/978-94-007-6730-0_221-1
3. Cohen, J., & Sabel, C. (2002). Directly-Deliberative Polyarchy. *European Law Journal*, 3(4), pp. 313–342. DOI 10.1111/1468-0386.00034
4. Juberias, C., F. (2018). Postepena transformacija španskog ustavnog prava – povodom 40. godišnjice španskog ustava iz 1978. *Pravni zapisi*, 9(1), str. 43–74. DOI: 10.5937/pravzap0-17076
5. Fossum, J. E. (2007). On the Prospects for a Viable Constitutional Patriotism in Complex Multinational Entities – Canada and the European Union compared, 2007. Приступљено 15. априла 2025. <https://cpsa-acsp.ca/papers-2007/Fossum.pdf>
6. Habermas, J. (1992). Citizenship and National Identity – Some reflections on the future of Europe’. *Praxis International*, 12(1), pp. 1–19
7. Hayward, C. (2007). Democracy’s Identity Problem – Is the Constitutional patriotism the Answer? *Constellations*, 14(2), pp.182–196
8. Kopecký, P., Meyer-Sahling, J. H., & Spirova, M. (2022). (Extreme) political polarization and party patronage. *Irish Political Studies*, 37(2), pp. 218–243. DOI: 10.1080/07907184.2022.2045143
9. Lauc, Z. (2016). Načelo vladavine prava u teoriji i praksi. *Pravni vijesnik*, 32(3–4), pp. 45–67
10. Möllers, C. (2011). *Pouvoir Constituant – Constitution – Constitutionalisation* In: Bogdandy, A.V., & Bast, J. (eds), *Principles of European Constitutional Law* (pp. 169–204). Oxford: Bloomsbury Publishing

11. Müller, J-W. (2008). A General Theory of Constitutional Patriotism. *International Journal of Constitutional Law*, 6(1), pp. 72–95. DOI: 10.1093/icon/mom037
12. Müller, J-W. (2010). *Ustavni patriotizam*. Beograd: Fabrika knjiga
13. Muro, D., & Quiroga, A. (2005). Spanish nationalism. *Ethnicities*, 5(1), pp. 9–29. DOI: 1486796805049922
14. Ögr, R., & Gözler Çamur, E. (2021). A theoretical approach to the constitutions, citizenship and nationhood – From civic and ethnic definitions towards a more active form. *Legal Hukuk Dergisi*, 219(19), pp. 1167–1192
15. Paleri, P. (2022). Rule of Law and Role of Government – Law Making, Enforcing and National Security In: Paleri, P. (ed.), *Revisiting National Security* (pp. 303–340). Singapore: Springer
16. Перић Дилигенски, Т. (2020). Рефлексије о правном ниҳилизму. *Српска политичка мисао*, 68(2), стр. 345–359. DOI: 10.22182/spm.6822020.15
17. Перић Дилигенски, Т. (2023). Оглед о политичкој поларизацији. *Зборник радова Правног факултета, Нови Сад*, 57(3), стр. 795–809. DOI: 10.5937/zrpfns57-45015
18. Perić Diligenski, T. (2024). Establishing the rule of law as a national interest of the Republic of Serbia In: Đukanović, D., & Mišić, S., & Jović, N. (eds.), *National Interest(s) in World Politics*, (pp. 387–400). Belgrade: Čigoja štampa
19. Степанов, Р. (2012). Уставни патриотизам у Србији. *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, 84(10), стр. 647–657. DOI: 10.5937/gakv1210647S
20. The Canadian Charter of Rights and Freedoms. Приступљено 15. априла 2025. <https://www.justice.gc.ca/eng/csjsjc/rfc-dlc/ccrf-ccdl/rfcp-cdlp.html>